

I. SIEDZIBY JUNKIERSKIE¹ NA WZGÓRZACH DYLEWSKICH

Przed wojną Wzgórze Dylewskie znajdowały się w granicach niemieckiej prowincji Prusy Wschodnie (*niem. Ostpreußen*) i były jej najwyższym wzniesieniem.

Naturalne uwarunkowania czyniły z Prus idealny teren dla rozwoju rolnictwa i hodowli, głównie koni i krów.

Cechą charakterystyczną ziemi pruskiej były więc ogromne latyfundijskie i majątki ziemskie, należące do rodzin junkierskich.

Także dziś najwyższy odsetek gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 15 ha, znajduje się na dawnej ziemi pruskiej.

Przez wieki ciężką pracą pozyskiwano kolejne ziemie pod uprawę, karczując lasy i osuszając liczne mokradła. Produkcja rolna w Prusach Wschodnich była na wysokim poziomie i pod wieloma względami znacznie przewyższała pozostałe prowincje.

Odpowiednio zarządzane majątki ziemskie były przedsiębiorstwami zatrudniającymi kilkudziesięciu pracowników przez cały rok. W okresie nagromadzenia prac zatrudniano dodatkowych, nawet kilkadziesiąt osób do robót sezonowych.

Początkowo produkcja w majątkach ziemskich ograniczała się do zaspokojenia własnych potrzeb i wytwarzania tradycyjnego dla danej okolicy produktu na sprzedaż.

W XIX w., na skutek zachodzących w kraju zmian gospodarczych, głównym odbiorcą stawały się miasta, które potrzebowały wszystkiego – wędlin, nabiału, owoców, surowca dla przemysłu i in.

To sprawiło, że majątki ziemskie, poza zróżnicowanymi uprawami i hodowlą, posiadały również przetwórnice, np. młeczarnie, gorzelnie czy serowarnie.

Właściciele majątków wprowadzali nowe metody upraw, współtworzyli związki hodowców, kółka rolnicze itp., które organizowały skup, uprawy, a także rozpowszechniały w okolicy nowoczesne metody gospodarowania.

W 1945 r. rozpoczął się atak wojsk radzieckich, który zaważył na losach Prus Wschodnich.

Gdy Rosjanie byli już bardzo blisko, ogłoszona została obowiązkowa ewakuacja. Mieszkańcy musieli w krótkim czasie pożegnać się z dorobkiem życia i wyjechać ze swoich rodzinnych stron. W zaledwie kilka dni zawalił się wówczas wschodniopruski porządek. Razem z nim legła w gruzach kształtowana przez wieki społeczność żyjących na tych ziemiach ludzi.

Po II wojnie światowej dawne majątki ziemskie w większości zostały rozparcelowane i zamienione w Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR).

Rodzaj szlaku: rowerowo-samochodowy

Długość szlaku: 42 km

Oznakowanie: bialo-brązowe drogowaskazy

Przebieg szlaku: obszary gmin: Ostróda, Grunwald i Dąbrówno; lasy: Nadleśnictwo Olsztynek.

Szlak turystyczny „Siedziby junkierskie na Wzgórzach Dylewskich” wiedzie przez siedziby dawnych majątków ziemskich i zapoznaje z dziejami ich właścicieli.

*Rozpoczyna się przy skrzyżowaniu drogi krajowej nr 15 z lokalną drogą między Smykówkiem a Bałczynami (Tablica I) i wiedzie przez **Naprom** do **Pietrzwałdu**, a następnie brukowaną drogą do miejscowości **Bednarki** (Tablica II – przed wjazdem na teren dawnego majątku ziemskiego rodu Kern).*

*Z Bednarek szlak prowadzi drogą lokalną przez **Ryn** i **Głądy** do **Szczepankowa** (Tablica III), a dalej do **Dylewa** (Tablica IV – przy dawnej bramie prowadzącej do majątku rodów Kern i Rose).*

*Od Dylewa trasa wiedzie przez miejscowości **Tułodział** i **Marwałd** do **Klonowa** (Tablica V – przed pałacem rodu Negenborn), a stamtąd drogą lokalną do **Wysokiej Wsi** (Tablica VI).*

W Wysokiej Wsi rozpoczyna się również pieszo-rowerowy szlak turystyczny „W krainie Sassenpile” – opisany w niniejszej publikacji na str. 22-30.

*U stóp Wysokiej Wsi usytuowane jest najwyższe wzniesienie Wzgórz Dylewskich i jednocześnie północno-wschodniej Polski – **Dylewska Góra** (312 m n.p.m. – Tablica VII). Znajduje się tu również miejsce odpoczynku oraz wieża widokowa. Roztacza się z niej przepiękna panorama okolicy.*

*Z miejscowości **Wysoka Wieś** szlak wiedzie drogą lokalną do **Pietrzwałdu** (Tablica VIII), a następnie do **Zajączek** (Tablica IX – na wprost wjazdu do dawnego majątku rodu Kramerów).*

*Szlak kończy się w miejscowości **Lipowo** (Tablica X – przed początkiem zabudowań dawnego majątku rodu Kramerów).*

¹Junkrzy – właściciele dużych obszarów ziemskich ze wschodniego dorzecza Łaby (Prusy, Meklemburgia i Holzstyn).

PRZYDROŻNE ALEJE PRUS

Pod pojęciem „aleja” rozumiemy dzisiaj dwa lub więcej rzędy drzew, przebiegające równoległe wzdłuż ulic i dróg.

Dokładna data „narodzin” alei jako elementu architektury krajobrazu będącego wytworem człowieka, nie jest do końca udokumentowana. Bez wątplenia znane już były w starożytności m. in. w Egipcie (gdzie znaleziono relikty pałacowych alei palmowych), w Rzymie i na Bliskim Wschodzie. W XIII-wiecznych Chinach, z nakazu Chana, obsadzano drogi drzewami po obu stronach w odległości dwóch kroków – za ich uszkodzenie groziła kara śmierci!

Włoski architekt i teoretyk architektury Andrea Palladio (1508-1580) w dziele z 1570 r. pt. „Cztery księgi o architekturze”, opisując zasady budowy dróg, namawiał do obsadzania ich obustronnie drzewami, ponieważ dają przynoszący ochłodę cień, ozdabiają podróż, a „ich zieloność rozwesela duszę”.

Dekret o alejach 1841 r.

Zagadnienie regularnych, planowanych nasadzeń wzdłuż ciągów komunikacyjnych nie było początkowo przedmiotem szczególnego zainteresowania w państwie pruskim. Jeszcze w XVII w. drzewa wykorzystywano jako nasadzenia graniczne np. pomiędzy wsiami.

Zakładanie alei w Prusach zapoczątkowali królowie Fryderyk Wilhelm I (1713–1740) i jego syn Fryderyk II (1740–1780), a działalność tę kontynuowali ich następcy.

W 1841 r. z nakazu Fryderyka Wilhelma IV ukazał się **dekret o alejach**. Zalecano w nim zachowanie istniejących i sadzenie nowych alei, zarówno na gruntach państwowych, jak i na prywatnych. Aktywność w tej kwestii wykazywały także stowarzyszenia i lokalne środowiska.

Założone w 1822 r. na terenie Prus **Towarzystwo dla Upiększania Ogrodnictwa** proponowało w tym celu upiększanie krajobrazu poprzez obsadzanie dróg drzewami.

Uzupełnianie istniejących oraz zakładanie nowych alei przydrożnych trwało w Prusach Wschodnich do lat 30-tych XX w. W pierwszej kolejności sadzono je wzdłuż najważniejszych traktów komunikacyjnych, sukcesywnie zwiększając zakres. Tworzono gęstą sieć alei, która łączyła zarówno duże miasta, jak i małe wsie.

W tym samym czasie prowadzona była działalność tego typu również na terenach prywatnych, w obrębie dawnych majątków ziemskich. Sadzono tam aleje związane nie tylko z założeniem parkowym czy rodowym cmentarzem, ale również wzdłuż dróg prowadzących do

sąsiednich majątków i należących do nich folwarków, młynów czy stacji kolejowych. Tworzyły one także istotny element wnętrza wsi.

„Obwieszczenie o karach na psujących drzewa przy drogach zasadzone”

Na ziemiach pruskich ogólnie ustalano również kary za niszczenie przydrożnych drzew.

Edykt z 1731 r., wydany za rządów Fryderyka Wilhelma I, ustalał dla tych, którzy „drzewom umyślnie szkodę czynią (...) karę szańcową”, czyli nakaz wykonania prac przy wznoszeniu szańców.

Także późniejsze obwieszczenie z 1797 r. nakładało na niszczącego przydrożne drzewa karę pieniężną. Na osobę, która go wydała czekała nagroda. Winny zobowiązany był również do prac przy naprawianiu wyrządzonych szkód „z kłosem do nogi przyprawionym, który za sobą włóczyć będzie”.

Skrajne przypadki przewidywały także przywiązanie winnego do drzewa w godzinach 10.00-16.00, z zawieszoną na szyi tabliczką z napisem w języku polskim i niemieckim: „*Psujący drzewa*”. Winowajca obowiązkowo musiał także za każde zniszczone drzewo posadzić nowe, w równym gatunku.

Dokumenty tego typu z późniejszych lat uwzględniały już tylko kary finansowe, w wysokości 5 talarów za każde uszkodzone drzewo (zarządzenie gabinetowe z dn. 29 lutego 1840 r.).

Po II wojnie światowej w wydanej instrukcji stanowiącej załącznik do zarządzenia Ministra Komunikacji z dn. 1 marca 1946 r., można było przeczytać, iż „**celem sadzenia drzew przydrożnych jest kultywowanie piękna w budownictwie drogowym**” (roz. 1, §1).

Przydrożne aleje, głównie lipowe, klonowe, jesionowe, rzadziej dębowe, pochodzące przede wszystkim z końca XIX i pocz. XX w. są niezwykle charakterystycznym elementem krajobrazu Wzgórz Dylewskich. Drzewa sadzone zgodnie z pruską tradycją, przy krawędzi drogi po obu jej stronach, prezentują się wyjątkowo efektownie.

Na terenie dzisiejszej Polski najwięcej alei zachowało się właśnie na ziemiach wchodzących dawniej w skład Królestwa Prus – były one nieodłącznym elementem pruskiego krajobrazu.

Majątek BEDNARKI (niem. *Bednarken*)

Leżąca u podnóża Wzgórz Dylewskich osada, początkowo zwana były również Bednarkowem. Należała do katolickiej parafii w Ostródzie (niem. *Osterode*), a ewangelickiej w Kraplewie (niem. *Kraplau*).

W 1789 r. szlacheckie osiedle składało się z 6 dymów i należało do Zajączków (niem. *Haasenberg*).

Na początku XX w., a dokładnie w 1909 r. właścicielami folwarku została rodzina **von Schenck** oraz **Luis Bode**.

W 1910 r. obszar dworski zajmował powierzchnię 1023 ha i liczył 166 osób (w tym 58 Polaków).

W 1917 r. leśny kompleks należący do majątku Bednarki kupił **Carl von Rose**. Rok później bednarskie dobra stały się własnością hrabiego **Albrechta zu Eulenburga**.

Lasy odgrywały w gospodarce majątków ziemskich niezwykle ważną rolę. W przeciwieństwie do uprawy ziemi, zarządzanie gospodarką leśną wymagało stosunkowo mało wysiłku (a z chwilą uwłaszczenia chłopów siła robocza stawała się coraz bardziej kosztowna).

Lasy i grunty leśne wyłączone były spod reformy rolnej. Zalesianie gruntów było więc jednym ze sposobów na zachowanie w całości majątku ziemskiego. A co ważne, odpowiednio utrzymany las mógł przynosić dużo większe zyski, niż te ze sprzedaży plonów z pola.

Majątek leśny pozwalał jego właścicielowi na czerpanie z niego wielu zysków. Oprócz wycinki drzew, korzyści z lasów dostarczały między innymi polowania. Były one stale obecne w życiu ziemianina i za każdym razem stanowiły ważne wydarzenie towarzyskie.

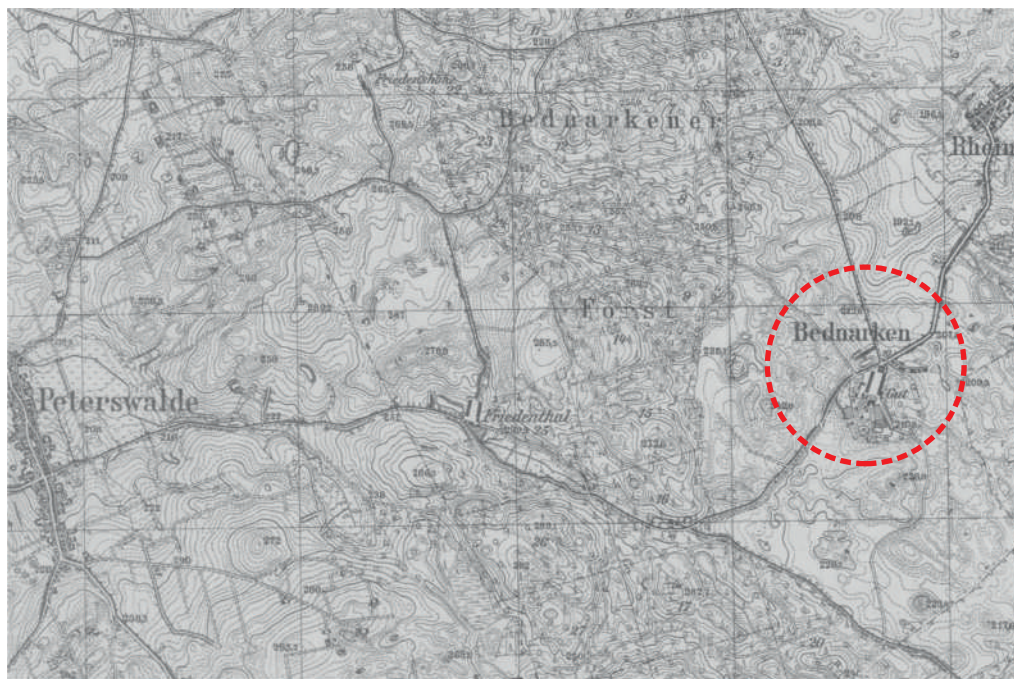
Najważniejsze, trwające zwykle kilka dni polowania z naganką, odbywały się w porze zimowej. Las Bednarski należący do majątku Bednarki był bardzo rozległy. Zorganizowanie w nim bezpiecznych łowów w sezonie zimowym wymagało bardzo dobrej organizacji.

Opiekę nad lasami sprawowali specjalnie zatrudniani w majątku leśnicy. Dbali oni również o żyjącą w nich zwierzynę. Potwierdzeniem tego były liczne przepisy dotyczące polowań. Najważniejszy z nich zakazywał polowania bez wyraźnego zezwolenia właściciela lasu.

Leśniczy Kałuża

Jednym z pracowników nadzorujących lasy należące do hrabiego Albrechta zu Eulenburga był leśniczy Kałuża.

Miejscowi opowiadają, że w 1924 r., podczas zasadzki na kłusownika z pobliskiego Pietrzwałdu, został on śmiertelnie postrzelony. Zgodnie z życzeniem został pochowany na jednym ze wzgórz w Lesie Bednarskim.

Siedziby junkierskie na Wzgórzach Dylewskich

Ryc. **Majątek Bednarki** (niem. *Bednarken*) oraz **Las Bednarski** (niem. *Bednarkener Forst*) – na archiwalnej mapie z 1944 r. (Źródło: KPBC, identyfikator zasobu: oai:kpbc.umk.pl:8851).

Majątek SZCZEPANKOWO (niem. Steffenswalde)

Na kartach dziejów pojawia się w 1349 r. jako własność rycerska o wielkości 44 włók (dawn. miara powierzchni; 1 włók = 30 mórg = 17,955 ha = 179 550 m²).

Według różnych źródeł, w XIV w. wieś i folwark Szczepankowo początkowo należały do rodziny **Cletzin**, a następnie do rycerza **Dietricha von der Delaw**. W XVI w. były własnością rodu **von Finck** oraz **Paula Nase**, a w późniejszym okresie należały do rodziny **von Komplack** (byli oni krewnymi rodu von Finck).

W XVIII w. majątek Szczepankowo posiadał **Wolf Erns von Kikoll**, a następnie jego siostrzeniec **Johann Sigismund von Drauschwitz**, od którego w 1780 r. odkupił je baron **Simon Reinhold von Schulz-Ascheraden**. Razem z rodziną zarządzał majątkiem do 1830 r.

W latach 1831-1863 r. właścicielami Szczepankowa byli **Friedrich Schielke** oraz **Adolf von der Groeben**, od którego w tym samym roku folwark i wieś odkupił **Hans Brummer**.

On i jego rodzina władali majątkiem do 1945 r.

Reforma rolna 1944 r.

Przeprowadzona została na mocy dekretu wydanego przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego dn. 06.09.1944 r.

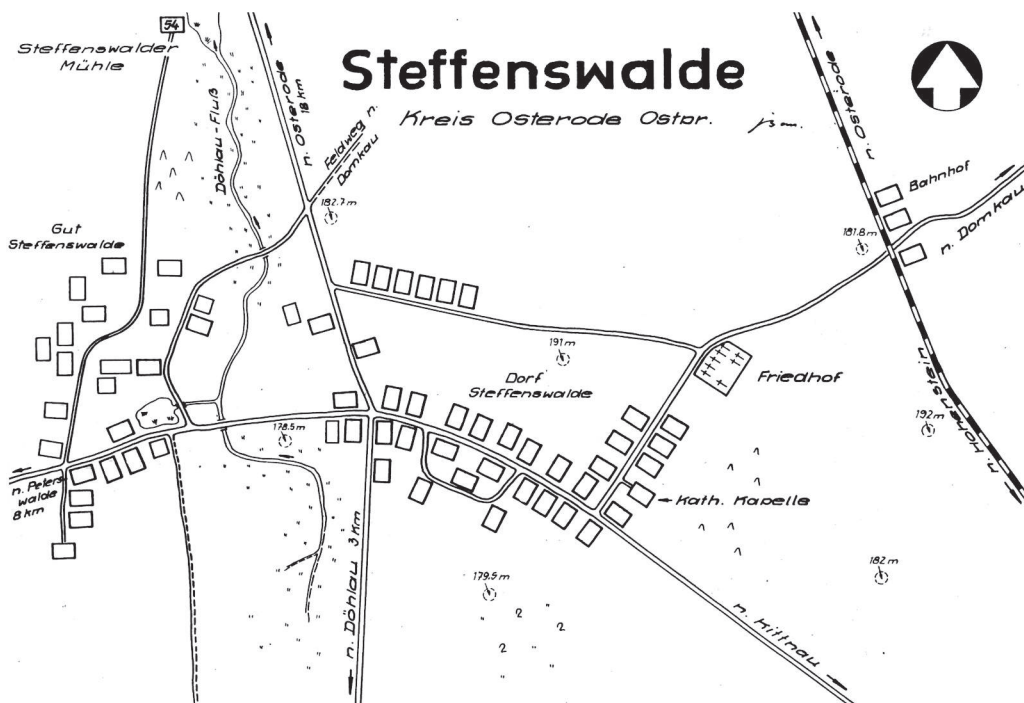
Na podstawie dekretu powołany do życia został również Państwowy Fundusz Ziemi, do którego trafiły majątki ulegające m. in. konfiskacie i nacjonalizacji.

Na podstawie reformy rolnej dokonano m. in. parcelacji większych majątków ziemskich – przekraczających 50 hektarów użytków rolnych. Ziemia została częściowo podzielona między chłopów, częściowo przejęta przez państwo.

Ogółem, w latach 1944-1948, na cele reformy rolnej zostało przejętych 9 707 majątków ziemskich (ok. 3,49 mln ha). Z liczby tej rozparcelowaniu uległo 1,2 mln ha pomiędzy 387 000 rodzin chłopskich.

Ziemie nierozparcelowane włączono do Państwowych Nieruchomości Ziemskich lub Lasów Państwowych.

Dobra parcelowane dzielono między chłopów bezrolnych oraz mało- i średniorolnych, w zamian za rozłożoną na raty (10-20 lat) równowartość rocznych zbiorów.

Ryc. Plan sytuacyjny Szczepankowa (niem. Steffenswalde) przed 1945 r.

(Źródło: www.bildarchiv-ostpreussen.de [@:] http://files.bildarchiv-ostpreussen.de/files/fotoalbum/dokumente/orte/Steffenswalde_1.pdf).

Majątek DYLEWO (niem. *Döhlau*), we wzmiance z 1328 r. mowa jest o Sykerinem).

Nazwa miejscowości pochodzi prawdopodobnie od nazwiska braci **von Diehl**: Eberharda i Nickiela, którzy dn. 24 kwietnia 1349 r. nabyli twierdzę w Płachawach (niem. *Plonchau*).

Na początku XIV w. wieś i okoliczne dobra należały do działacza opozycji antykrzyżackiej, **Güntera z Dylewa** (von der Delau). Należał on wówczas, wraz z innymi właścicielami dóbr ziemskich, do Związku Jaszczurczego. Była to tajna organizacja szlachty, założona w celu obrony przed uciskiem krzyżackim.

W 1556 r. właścicielem Dylewa został **von Werther**.

Od początku XVII w. Dylewem władali bracia Nickiel i Sebastian **von Kalckstein**, a następnie rodziny **Wernsdorf** i **Hoverbecks**.

W 1645 r. Alberth Finck, naczelnik powiatu Dąbrówno (Gilgenburg) nabył 18 wólk (dawn. miara powierzchni; 1 wólka = 30 mórg = 17,955 ha = 179 550 m²) w Dylewie i wykupił udziały spadkobierców rodziny Kalckstein.

Podczas wojny szwedzkiej w 1657 r. osadę spustoszyli Tatarzy pod wodzą hetmana polnego litewskiego – Wincentego Aleksandra Gosiewskiego.

W latach 1709-1710 wieś Dylewo nawiedziła epidemia szalejącej w całej Europie dżumy.

W 1784 r. Dylewo zostało podporządkowane administracji Dąbrówno i wydzierżawione. Po śmierci ostatniego naczelnika Dąbrówna, Ludwiga Otto Conrada Ernsta w 1813 r., majątek ziemski ucierpiał na skutek obciążeń wojną napoleońską i wielkiego nieurodzaju, jaki dotknął całe Prusy Wschodnie.

Johan Heinrich Kern z Lubawy, powiatowy i miejski dyrektor sądowy, nabył w 1830 r. Dylewo, Płachawy i Dreisighufen i na tym terenie założył gminę Wysoka Wieś (niem. *Kernsdorf*).

Jego syn sprzedał w 1858 r. cały majątek małż. Ludwikowi (architekt i budowniczy) i Doris (córka właścicieli fabryki miedzi w Berlinie) **von Rose**. Po ich śmierci (Ludwik – 1886 r., Doris – 1888 r.) majątek odziedziczyli ich syn Franz.

Franz von Rose

Urodził się 30 kwietnia 1854 r. w Schwerin-Meckl. W krótkim czasie został jednym z największych kolekcjonerów dzieł sztuki na terenie ówczesnych Prus Wschodnich. Był również wielkim podróżnikiem. W swojej ukochanej Italii, podczas jednej z wystaw, poznał młodego mediolańskiego rzeźbiarza **Adolfo Wildta**. Podpisał z nim kontrakt, w myśl którego za stałą pensję (4000 lirów/rok) wszystkie pierwsze egzemplarze trafiały do Franza von Rose, a jedynie kopie zostawały u autora.

Franz von Rose sprowadził do Dylewa znanego i cenionego projektanta ogrodów i parków, **Johanna Larassa**. W latach 1879-1893 powstał tu jeden z najpiękniejszych parków romantyczno-krajobrazowych na terenie Prus Wschodnich.

Franz von Rose zmarł w 1912 r.

Adolfo Wild ostatnią z rzeźb do Dylewa przekazał w 1928 r., na trzy lata przed swoją śmiercią.

Ostatnim właścicielem majątku w Dylewie był **Botho von Rose** (do 1945 r.).

Środki finansowe, którymi dysponował Franz von Rose pochodziły głównie z zysków przynoszonych przez nowoczesnie zorganizowany folwark.

Franz von Rose wybudował:

- 1889/90 - stodoła, spichlerz, obora dla 200 szt. bydła;
- 1895 - instalacja wodociągowa (wodę tłoczyły pompy z "wydr" w lesie do hydroforni za parkiem);
- 1897 - gorzelnia w Dylewie z elektrycznym oświetleniem dla domu mieszkalnego i obory oraz 2 urządzenia do produkcji płatków ziemniaczanych;
- 1900 - wiatrak/młyn (później zniszczony, następnie zburzony);
- 1902 - gorzelnia w Płachawach;
- 1904 - mleczarnia Dylewo;
- 1911 - dom gminny/świetlica.

Zgodnie z wyciągiem z księgi wieczystej sądu w Dąbrównie, powierzchnia majątku Dylewo wynosiła 2781 ha (1616 ha były terenami rolniczymi, a 1145 ha powierzchnią leśną). Łączna powierzchnia zadaszona wynosiła 16 316 m².

Po II wojnie światowej majątek ziemski przejął państwowy zakład rolny.

W kruchcie miejscowego kościoła umieszczono w czasach powojennych marmurową tablicę, poświęconą pamięci rodziny von Rose.

W dniach 2 VII-10 VIII 2002 r. w ruinach pałacu w Dylewie przeprowadzono wykopaliska pod kier. prof. dr hab. Tomasza Mikockiego.

Trwające niewiele ponad miesiąc wykopaliska zakończyły się wielkim sukcesem. Dokonano odkrycia kilkunastu rzeźb Adolfo Wildta, dotychczas uważanych przez historyków sztuki za zaginione.

Materiał archeologiczny pozyskany podczas wykopalisk, zwłaszcza prawie kompletny zespół wyposażenia gospodarczego pałacu, stanowi doskonale źródło do poznania życia codziennego w typowej rezydencji arystokratycznej Prus Wschodnich.

Fot. Nieistniejący już budynek gospodarczy folwarku w Dylewie
(Źródło: [a:] <http://dylewo-dohlau.pl/tl/Maj%26%23261%3Btek-ziemski-oraz-zabudowania-gospodarcze.htm>).

Fot. **Dylewo** – nieistniejące już budynki folwarczne z 2 poł. XIX w.
(Źródło: [a:] <http://dylewo-dohlau.pl/tl/Maj%26%23261%3Btek-ziemski-oraz-zabudowania-gospodarcze.htm>).